

Katarzyna Nawrocka
Robert Opora

Wpływ wsparcia społecznego na poczucie alienacji u kobiet odbywających karę w oddziałach terapeutycznych dla skazanych z niepsychotycznymi zaburzeniami psychicznymi lub upośledzonych umysłowo

The impact of social support on the sense of alienation in women serving sentences in therapeutic units for convicts with non-psychotic mental disorders or mental disabilities

Celem artykułu jest przedstawienie wyników badań obrazujących znaczenie różnych form wsparcia społecznego dla poczucia alienacji skazanych na karę pozbawienia wolności kobiet z niepełnosprawnościami. Badania mają charakter ilościowy i przeprowadzone zostały w formie kwestionariuszowej na oddziałach terapeutycznych w zakładach karnych. W celu określenia wpływu poszczególnych form wsparcia na poczucie alienacji dokonano modelu regresji wielorakiej. Uzyskane wyniki wskazują, że w zależności od rodzaju poczucia alienacji inne formy wsparcia odgrywają istotne znaczenie na jego poziom. Natomiast na wynik ogólny alienacji u badanych osób w istotny sposób wpływa wsparcie wartościujące.

Słowa kluczowe: poczucie alienacji, wsparcie społeczne, osoby skazane na karę pozbawienia wolności

The aim of the article is to present research results illustrating the importance of various forms of social support for the sense of alienation

of women with disabilities sentenced to prison. The research is quantitative and was conducted in the form of a questionnaire in therapeutic wards in prisons. In order to determine the impact of individual forms of support on the sense of alienation, a multiple regression model was performed. The obtained results indicate that, depending on the type of feeling of alienation, other forms of support play a significant role in its level. However, the overall result of alienation in the surveyed people is significantly influenced by evaluative support.

Key words: poczucie alienacji, wsparcie społeczne, osoby skazane na karę pozbawienia wolności.

Wprowadzenie

Zakład karny skupia ludzi o różnych cechach i charakterach. Odbywający karę pozbawienia wolności zazwyczaj osadzeni są z przypadkowymi ludźmi, co sprzyja poczuciu osamotnienia. Zjawisko to opisał, w kontekście środowiska wolnościowego, Janusz Gajda¹, jako „osłabienie lub brak więzi naturalnej z innym człowiekiem, życie niejako w bardzo luźnym związku ze społeczeństwem lub nawet poza nim”. Samotność społeczną charakteryzuje brak przyjaźni, bliskich kontaktów z innymi, nieumiejętność zżycia się, włączenia do społeczeństwa. Może mieć ona różne oblicza – samotność z wyboru lub samotność niechciana, z którą mamy do czynienia podczas uwięzienia.

Sytuacja osób osadzonych jest bardzo specyficzna. Ich samotność polega przede wszystkim na tęsknocie za tymi, których pozostawili na wolności i jednocześnie na strachu, czy bliscy wytrzymają tę sytuację i nie odwrócą się od nich. Na byłych osadzonych często odciska się piętno więzienia, które na stałe ich naznacza; często nawet po opuszczeniu więzienia czują się samotni, ponieważ trudno im odnaleźć się w nowej sytuacji i mają trudności w nawiązywaniu nowych kontaktów².

Celem artykułu jest przedstawienie wyników badań obrazujących związek poczucia alienacji z doświadczanymi formami wsparcia społecznego

---

¹ J. Gajda. *Samotność i kultura*. Wydawnictwo Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1987, s. 86.

² V. Albisetti. *Dobrodziejstwo samotności. Tysiąc powodów, aby dobrze się poczuć ze sobą samym*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 1999.

przez kobiety z niepełnosprawnościami skazane na karę pozbawienia wolności.

Alienacja jest przedmiotem wielu rozważań teoretycznych. Pojęcie alienacji wprowadził Friedrich Hegel (za: Schaff, 1999)³. Krzysztof Korzeniowski⁴ (1986) pisze, że socjologowie używali tego terminu, aby opisać stan człowieka w świecie związany z wyobcowaniem, osamotnieniem czy izolacją. Jan Szczepański⁵ jako osamotnienie określił brak kontaktu z innymi ludźmi i samym sobą, a samotność definiował jako silną koncentrację wyłącznie na sobie. Paweł Domeracki⁶ samotnością określa stan psychiczny związany z brakiem pozytywnych relacji z innymi ludźmi. Irena Pospiszyl⁷ uważa, że samotność ujmowana jest jako stan psychiczny przejawiający się w braku pozytywnych relacji z innymi ludźmi, jest formą cichej zgody na istniejący stan, jest biernym przyglądaniem się rzeczywistości. W osamotnieniu natomiast doświadcza się opuszczenia, próbuje się różnych mniej lub bardziej skutecznych sposobów stworzenia pozytywnych relacji z innymi ludźmi. Jak podkreśla autorka, samotność i osamotnienie nie są uczuciami biegunowo różnymi, często wzajemnie przenikają się, są stanem ducha. Konkludując rozważania, Irena Pospiszyl pisze: „Można czuć się blisko związanym z innymi żyjąc w pojedynkę, czyli samotnie i odczuwać głębokie osamotnienie żyjąc w licznej rodzinie lub trwałym związku”⁸.

Seeman podjął próbę integracji różnych teorii alienacji⁹. W swojej koncepcji odwołuje się do kategorii psychologicznych – subiektywnych stanów osoby, ponadto stara się swoje pojęcia prezentować w kategoriach mierzalnych. Punktem wyjścia do podjętych badań stało się dokonane przez Seemana rozróżnienie pięciu wymiarów poczucia alienacji: bezsilności, bezsensu, anomii, izolacji oraz wyobcowania.

Zdaniem Seemana¹⁰ poczucie bezsilności może być ujmowane jako charakteryzujące jednostkę oczekiwanie, że jej własne zachowanie nie jest

³ A. Schaff. *Alienacja jako zjawisko społeczne*. Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1999.

⁴ K. Korzeniowski. *Ku pojęciu poczucia alienacji*, „Przegląd Psychologiczny”, 1986/2, s. 344–368.

⁵ J. Szczepański. *Od samotności do osamotnienia*. Wydawnictwo KUL, Lublin, 1984.

⁶ P. Domeracki. *Związki samotności z kontemplacją w perspektywie filozoficznej*. „Kultura i Edukacja”, 2008/ 1, 7–34.

⁷ I. Pospiszyl. *Syndrom Atlasa*. O tych, którzy byli silni zbyt długo. Wydawnictwo PWN, Warszawa 2019, s. 176.

⁸ I. Pospiszyl. *Samowykluczenie jako zagrożenie dla inkluzji*, „Student niepełnosprawny. Szkice i Rozprawy”, 2018, 18(11), 29–37.

⁹ K. Kmiecik-Baran. *Poczucie alienacji*. Wydawnictwo UG, Gdańsk 1995.

¹⁰ M. Seeman. *On the meaning of alienation*. „American Sociological Review”, 1959, t.24, 783–791.

w stanie doprowadzić do pojawienia się tych efektów do których jednostka dąży. Definicja ta wskazuje na istnienie continuum przebiegającego od jednostki zdanej na łaskę sił zewnętrznych do jednostki posiadającej kontrolę nad swoim własnym losem. Seeman mówi o poczuciu bezsilności nie jako o wskaźniku obiektywnych warunków istniejących w społeczeństwie, lecz jako o rodzaju jednostkowego oczekiwania dotyczącego kontroli nad zdarzeniami. W tym ujęciu poczucie bezsilności zbliżone jest do Rotterowskiego umiejscowienia poczucia kontroli. Seeman nie wskazuje wprost, co jest na drugim końcu continuum poczucia bezsilności. Można jednak przyjąć, iż jest to poczucie siły, czyli przekonanie, że losy człowieka zależą od jego własnej aktywności i tak ujmowane jest w Skali Poczucia Alienacji.

Kolejną składową poczucia alienacji według Seemana jest poczucie bezsensu. Można mówić o nim wtedy, gdy jednostka nie ma jasności, w co powinna wierzyć. Seeman proponuje operacjonalizować poczucie bezsensu jako: „niski poziom oczekiwania, że można w satysfakcjonujący sposób przewidywać przyszłe efekty własnego zachowania”. Poczucie bezsensu odnosi się więc do przekonania jednostki o możliwości przewidywania efektów własnego zachowania, podczas gdy poczucie bezsilności odnosiło się do przekonań na temat możliwości kontrolowania efektów własnego zachowania.

W skład poczucia alienacji Seeman zalicza również poczucie anomii. Definiuje je jako oczekiwanie, że nieaprobowane zachowania są niezbędne dla osiągnięcia określonych celów. Nie określa on drugiego krańca tego wymiaru. W podjętych padaniach przyjęto za Seemanem, iż poczucie anomii to przekonanie, że istniejące normy społeczne (prawne, moralne, obyczajowe, zwyczajowe) przestały obowiązywać, a przestrzeganie ich uniemożliwia człowiekowi osiągnięcie jego celów¹¹. Za przeciwstawny kraniec przyjmuje się poczucie ładu społecznego, czyli przekonanie, iż normy społeczne są spójne i jasne, a przestrzeganie ich umożliwia osiągnięcie celów.

Jak wynika z rozważań Seemana, poczucie samowyobcowania to przekonanie jednostki, że postępowanie zgodne z własnymi przekonaniami jest dla niej szkodliwe, nie pozwala na realizację jej celów. Pojęcie

---

¹¹ K. Kmieciak-Baran, *op.cit.*

samowyobcowania implikuje autodeprecjację, poczucie oderwania od siebie, od swoich poglądów, zainteresowań, brak oparcia w sobie samym¹².

Ostatnim komponentem poczucia alienacji w ujęciu Seemana jest poczucie izolacji. Przypisywanie niskiej nagradzającej wartości celom i przekonaniom, które są wysoko wartościowe w społeczeństwie. Tak rozumiane poczucie izolacji wydaje się niezbyt jasne. Przyjęto, iż poczucie izolacji jako subiektywny stan jednostki to poczucie osamotnienia, które zdefiniować można jako względnie trwałe oczekiwanie, iż wchodzenie w pożądane relacje społeczne jest z różnych względów niemożliwe do osiągnięcia, przekonanie to wzbudza negatywne emocje. Natomiast poczucie wspólnoty, to przekonanie jednostki, iż wchodzenie w pożądane relacje społeczne jest możliwe do osiągnięcia i zależne od niej samej. Przekonanie wzbudzające pozytywne emocje.

W rozumieniu Seemana powyższe pięć wymiarów wchodzi w skład poczucia alienacji. Poczucie alienacji to przekonanie jednostki, że pewne ważne obszary świata są obce, nie pozwalają na realizację jej potrzeb. Obce mogą być: normy społeczne, wartości, inni ludzie. Również człowiek może odczuwać obcość wobec tego, co robi oraz tego, co wypowiada w momentach kiedy czuje się zmuszona do takich zachowań. Za przeciwstawny kraniec tak rozumianego pojęcia alienacji przyjmuje się poczucie integracji czy też zakorzenienia¹³.

Wsparcie społeczne kobiet z niepełnosprawnością odbywających karę pozbawienia wolności może być ważnym czynnikiem likwidującym poczucie alienacji i osamotnienia¹⁴. Możemy wyróżnić następujące rodzaje wsparcia¹⁵:

1. Wsparcie emocjonalne, polegające na dawaniu komunikatów werbalnych i niewerbalnych typu: „jesteś przez nas kochany”, „lubimy cię”.
2. Wsparcie wartościujące polega na dawaniu jednostce komunikatów typu: „jesteś dla nas kimś znaczącym”, „dzięki tobie mogliśmy to osiągnąć”.

---

¹² Ibidem.

¹³ K. Kmieciak-Baran, *op.cit.*

¹⁴ K. Nawrocka, M. Marczak. *Analiza wybranych programów resocjalizacji i readaptacji społecznej skierowanych do kobiet pozbawionych wolności*. w: I. Mudrecka (red.), *Resocjalizacja readaptacja i reintegracja społeczna – problemy, programy i perspektywy rozwoju komunikacji*, Wydawnictwo Pedagogium WSNS, Warszawa 2017, s. 107–121.

¹⁵ Z. Sęk, R. Cieślak, *Wsparcie społeczne - sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne*. W: H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne stres i zdrowie*. WN PWN, Warszawa 2004, 11–28.

3. Wsparcie instrumentalne, czyli dostarczanie konkretnej pomocy, świadczenie usług, np. pożyczanie pieniędzy, załatwienie mieszkania, ubrania itp.
4. Wsparcie informacyjne, czyli udzielanie rad, informacji, które mogą pomóc w rozwiązywaniu problemu.

Metodologia podjętych badań

W oparciu o przedstawione założenia teoretyczne sformułowano następujące pytania badawcze:

1. Jaki jest poziom alienacji kobiet z niepełnosprawnościami odbywających karę pozbawienia wolności?
2. Czy forma i stopień doświadczanego wsparcia obniża poziom poczucia alienacji i jego składowych u skazanych kobiet z niepełnosprawnościami?
3. potrzeby badań posłużono się dwoma wystandaryzowanymi narzędziami badawczymi. *Skalą Wsparcia Społecznego autorstwa Krystyny Kmiecik-Baran*. Służy ona do badania rodzaju oraz siły wsparcia, jakie jednostka otrzymuje. Autorka wyodrębnia cztery rodzaje wsparcia: wsparcie informacyjne, instrumentalne, emocjonalne i wartościujące. Drugim narzędziem była *Skala Poczucia Alienacji autorstwa Krystyny Kmiecik-Baran*. Wyodrębnia ono pięć rodzajów poczucia alienacji:
  - poczucie anomii – ładu społecznego,
  - poczucie sensu – bezsensu,
  - poczucie bezradności – zaradności,
  - poczucie samowyobcowania – autonomii,
  - poczucie izolacji (osamotnienia) – integracji.

Badania z wykorzystaniem kwestionariuszy zostały zrealizowane w losowo wybranych zakładach karnych na terenie Polski, w których znajdują się oddziały terapeutyczne dla skazanych z niepsychotycznymi zaburzeniami psychicznymi lub upośledzonych umysłowo dla kobiet. Kwestionariusze otrzymało łącznie 88 skazanych kobiet z niepełnosprawnościami, z czego 76 respondentek je wypełniło. Po szczegółowej selekcji odrzucono 12 zestawów z powodu różnych braków formalnych, np. częściowo wypełnione kwestionariusze, odpowiedzi jednoznacznie sugerujące ich przypadkowość. Do analizy statystycznej wykorzystano 56 kompletnie wypełnionych zestawów kwestionariuszy.

Na potrzeby analizy zebranego materiału badawczego posłużono się oprogramowaniem statystycznym Statistica. Obliczono podstawowe statystyki opisowe oraz przeprowadzono regresję wieloraką między formami wsparcia a poczuciem alienacji i jego składowymi, czyli za zmienne wyjaśniające przyjęto formy wsparcia aby wyjaśnić każdą zmienną alienacji z osobna oraz wskaźnik ogólny.

Prezentacja uzyskanych wyników

Zgodnie z założonym celem badawczym jednym z zadań było poznanie poziomu poczucia alienacji u skazanych kobiet z niepełnosprawnościami. Alienacja może mieć dwa oblicza, gdyż może być z wyboru lub też niechciana. W przypadku osób uczestniczących w badaniu możemy założyć, że ze względu na pozostawanie w instytucji totalnej cechuje się pewną specyfiką i jest ona niechciana.

Tabela. Statystyki poczucia alienacji i jego składowych u osób badanych.

	Średnia	Sten	SD
poczucie anomii	50,97	10	7,773
poczucie sensu-bezsensu	37,02	10	7,454
poczucie bezradności-zaradności	44,62	10	10,999
poczucie samowyobcowania	42,56	10	8,850
poczucie izolacji	44,82	10	7,378
alienacja wskaźnik ogólny	220,65	10	21,503

Źródło badania własne.

Z powyższej tabeli wynika, że poczucie alienacji kobiet z niepełnosprawnościami odbywających karę pozbawienia wolności osiąga maksymalne wyniki. Osoby badane we wszystkich mierzonych składowych poczucia alienacji osiągnęły 10 sten.

Maksymalne wyniki w zakresie poczucia anomii oznaczają, że badane kobiety przejawiają pewne problemy w rozumieniu norm społecznych oraz uważają je jako sztywno narzucone z góry reguły, w rezultacie czego pojawiają się u nich problemy z ich prawidłową interpretacją. W zakresie poczucia bezsensu wysokie wyniki, co świadczy o nieumiejętności dążenia

do wyznaczonych celów lub o braku umiejętności wyznaczania ich. Dla wysokich wyników w tym zakresie charakterystyczne jest przekonanie o bezcelowości swojego działania.

Wysoki poziom bezradności badanych kobiet oznacza, że charakteryzują się zewnątrzsterownością i mają przeświadczenie o niskiej kontroli zdarzeń. Zewnątrzsterowność, a więc zewnętrzne poczucie lokalizacji kontroli, związane jest również z niższym poczuciem samodzielności, trudnościami polegania na swoich wyborach. Jednocześnie badanym kobietom z większymi trudnościami przychodzi realizacja celów. Poczucie samowyobcowania również osiąga maksymalny poziom u badanych kobiet. Świadczy to o myśleniu kobiet badanych, że postępowanie zgodne z własnymi przekonaniem jest dla nich uciążliwe i nie pozwala na realizację ich celów. Pojęcie samowyobcowania implikuje autodeprecjację, poczucie oderwania od siebie, od swoich poglądów, zainteresowań, brak oparcia w sobie samym. Fromm definiuje poczucie wyobcowania jako rodzaj doświadczenia, w którym osoba odczuwa siebie samego jako kogoś obcego¹⁶.

Za przeciwieństwo poczucia samowyobcowania przyjmuje się poczucie autonomii jednostki, czyli przekonanie o swej tożsamości, autentyczności oraz przekonanie, że postępowanie zgodnie z własnymi ideami, poglądami pozwoli człowiekowi na realizację wyznaczonych celów.

Wśród kobiet badanych pojawia się również wysoki poziom poczucia izolacji społecznej. Żyjąc wśród innych, jednocześnie zdają sobie sprawę ze swojej samotności i z tego, że są zdane na siebie. Krystyna Kmieciak-Baran¹⁷, powołując się na koncepcję Melvina Seemana, wyjaśnia, że poczucie izolacji, jako stan subiektywny, można nazwać osamotnieniem, definiowanym jako względnie trwałe poczucie, że wchodzenie w pożądane relacje społeczne jest niemożliwe do osiągnięcia. Józef Rembowski¹⁸ zaproponował szerokie rozumienie pojęcia samotności, ukazując ją w pięciu ujęciach. Pierwsze – psychodynamiczne – ukazuje samotność jako siłę dynamiczną i zarazem patologiczną. Samotnicy są pasywni, apatyczni i przywiązują wagę do przeżyć z dzieciństwa. Drugie ujęcie – fenomenologiczne – przyczyny samotności szuka w przeżyciach i doznaniach człowieka. Trzeci nurt – egzystencjalistyczny – wskazuje, że ludzie z natury są samotni i jest to w pewnym sensie siłą napędową do działania, kreatywności, pomimo bólu, jaki za sobą niesie samotność. Według interakcjonistów należy odróżnić samotność emocjonalną

---

¹⁶ E. Fromm, *The sane society*, Rinechart and Winston, Routledge: London & New York 1956.

¹⁷ K. Kmieciak-Baran, *op.cit.*

¹⁸ J. Rembowski, *Samotność*, Wyd. UG, Gdańsk 1992.

od społecznej, bowiem pierwsza dotyczy braku związków z innymi ludźmi, a druga braku więzi społecznych i poczucia przynależności do społeczeństwa. W przypadku osób badanych przyczyn samotności możemy upatrywać w braku czy też rozluźnieniu bliskich więzi z osobami znaczącymi dla kobiet skazanych.

Wysoki wskaźnik ogólny uzyskany przez kobiety badane świadczy o obecności u nich przekonania, że ważne dla nich obszary życia są obce i nie pozwalają na realizację ich potrzeb. Znalezienie się w warunkach penitencjarnych sprawiło, że obce stały się im m.in.: normy społeczne, wartości, inni ludzie.

Wpływ form wsparcia na poczucie alienacji

W celu udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy i w jakim stopniu doświadczane formy wsparcia społecznego przez skazane kobiety z niepełnosprawnościami pozwalają prognozować wystąpienie u nich poczucia alienacji, przeprowadziłem analizę regresji wielorakiej. Tak więc zmienną wyjaśnianą był wskaźnik ogólny poczucia alienacji i jego pięć składowych: poczucie anomii, bezsensu, bezradności, samowyobcowania i izolacji. Za zmienne wyjaśniające przyjęto cztery formy wsparcia społecznego, tj.: wsparcie emocjonalne, instrumentalne, wartościujące, informacyjne.

Tabela. Wyniki analizy modelu regresji wielorakiej dla poczucia sensu – bezsensu i form wsparcia doświadczanymi przez kobiety odbywające karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym.

N=56	Podsumowanie modelu regresji dla zmiennej: poczucie sensu-bezsensu R= ,430 R ² = ,185 Skorygowane R ² = ,122 F(4,52)=2,95 p<0,02					
	b*	Błąd stand. b*	b	Błąd stand. b	t(52)	p
ws. Informacyjne	0,307	0,137	0,65	0,290	2,24	0,029
ws. Instrumentalne	-0,067	0,165	-0,12	0,287	-0,40	0,688
ws. Wartościujące	0,476	0,205	0,65	0,278	2,33	0,024
ws. Emocjonalne	-0,473	0,184	-0,54	0,211	-2,57	0,013

Źródło: badania własne.

Wymiar poczucie sensu – bezsensu zakłada istnienie obiektywnych celów wspólnych dla społeczeństwa oraz nawiązuje do zdolności formułowania niezależnych myśli i ocen. Z analizy przyjętego modelu regresji wynika, że przyjęte formy wsparcia wyjaśniają w 12% poziom tego wymiaru. Spośród badanych form na pojawienie się poczucia bezsensu decydujące znaczenie ma deficyt wsparcia wartościującego ($\beta = 0,47$, $p = 0,02$) także w nieco mniejszym stopniu brak wsparcia informacyjnego ($\beta = 3$, $p = 0,02$) oraz odwrotnie proporcjonalnie deficyt wsparcia emocjonalnego ($\beta = -0,47$, $p = 0,01$). Wsparcie instrumentalne nie ma istotnego związku z poczuciem sensu u osób skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym. Zatem można przyjąć, że trzy z badanych form wsparcia odpowiadają za pojawienie się poczucia sensu u badanych osób.

Tabela. Wyniki analizy modelu regresji wielorakiej dla poczucia bezradności – zaradności i form wsparcia doświadczanych przez kobiety odbywające karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym.

N=56	Podsumowanie modelu regresji dla zmiennej: poczucie bezradności-zaradności R= ,603 R ² = ,364 Skorygowane R ² = ,315 F(4,52)=7,44 p<0,001					
	b*	Błąd stand. b*	b	Błąd stand. b	t(52)	p
ws. Informacyjne	-0,113	0,121	-0,35	0,374	-0,934	0,354
ws. Instrumentalne	0,150	0,146	0,38	0,370	1,029	0,308
ws. Wartościujące	0,258	0,181	0,51	0,359	1,426	0,160
ws. Emocjonalne	0,316	0,163	0,53	0,273	1,942	0,050

Źródło: badania własne.

Wymiar poczucia bezradności – zaradności odpowiada w znacznej mierze pojęciu umiejscowienia kontroli Rottera.¹⁹ Umiejscowienie kontroli wiąże się ze sposobami interpretowania zdarzeń. Osoby o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli zakładają, że swoim życiem i ważnymi zdarzeniami kierują samodzielnie. Osoby o zewnętrznym umiejscowieniu kontroli przypisują moc sprawczą czynnikom niezależnym od ich działań, takim jak: przeznaczenie, Bóg, szczęście itd. Z analizy przyjętego modelu regresji wynika, że przyjęte

¹⁹ K. Kmieciak-Baran, *op.cit.*

formy wsparcia wyjaśniają w 31% poczucie zaradności. Z wyjaśnianą zmienną wiąże się głównie wsparcie emocjonalne ($\beta = -0,31$, $p = 0,05$). Oznacza to, że badanym osobom cechującym się wysokim poczuciem zaradności sprzyja wsparcie emocjonalne, a pozostałe formy wsparcia nie mają istotnego znaczenia.

Tabela. Wyniki analizy modelu regresji wielorakiej dla poczucia izolacji i form wsparcia doświadczanych przez kobiety odbywające karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym.

N=56	Podsumowanie modelu regresji dla zmiennej: poczucie izolacji R= ,761 R2= ,579 Skorygowane R2= ,546 F(4,51)=17,54 p<0,001					
	b*	Błąd stand. b*	B	Błąd stand. b	t(51)	p
ws. Informacyjne	0,203	0,099	0,43	0,210	2,052	0,045
ws. Instrumentalne	0,254	0,120	0,44	0,205	2,124	0,039
ws. Wartościujące	0,248	0,148	0,33	0,198	1,676	0,100
ws. Emocjonalne	0,292	0,132	0,33	0,151	2,206	0,032

Źródło: badania własne.

Wymiar poczucia izolacji z jednej strony dotyczy poczucia oderwania od innych, od bliskich osób, z drugiej natomiast z poczuciem łączności, wspólnoty z innymi ludźmi. Z analizy regresji wynika, że przyjęte formy wsparcia w 54% wyjaśniają poczucie izolacji. Dostrzeżono istotny związek pomiędzy poczuciem izolacji a brakiem wsparcia emocjonalnego, informacyjnego i instrumentalnego. Te trzy formy w istotny statystycznie, lecz z niewielką siłą wpływają na doświadczane poczucie izolacji. Wpływ ten jest dość niski, gdyż wskaźnik beta wszystkich trzech form wsparcia oscyluje w okolicy 0,3. W przyjętym modelu regresji wsparcie wartościujące nie wpływa na poczucie izolacji w sposób istotny statystycznie.

Tabela. Wyniki analizy modelu regresji wielorakiej dla poczucia samowyobcowania i form wsparcia doświadczanych przez kobiety odbywające karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym.

N=56	Podsumowanie modelu regresji dla zmiennej: poczucie samowyobcowania R= ,348 R2= ,121 Skorygowane R2= ,052 F(4,51)=1,76 p>0,05					
	b*	Błąd stand. b*	b	Błąd stand. b	t(51)	p
ws. Informacyjne	0,120	0,143	0,31	0,364	0,84	0,404
ws. Instrumentalne	-0,389	0,173	-0,80	0,355	-2,25	0,029
ws. Wartościujące	0,381	0,213	0,61	0,343	1,78	0,080
ws. Emocjonalne	-0,151	0,191	-0,21	0,261	-0,79	0,434

Poczucie samowyobcowania jest wymiarem, który przyjmuje kontinuum gdzie z jednej strony znajduje się poczucie oderwania od własnych przekonań, idei, z drugiej poczucie tożsamości, związku z własnymi przekonaniem, ideami. Przyjęte w modelu formy wsparcia nie mają istotnego wpływu na poczucie samowyobcowania $R^2 = 0,5, p > 0,05$).

Tabela. Wyniki analizy modelu regresji wielorakiej dla poczucia anomii i form wsparcia doświadczanych przez kobiety odbywające karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym.

N=56	Podsumowanie modelu regresji dla zmiennej: poczucie anomii R= ,216 R2= ,046 Skorygowane R2= ,001 F(4,52)=6,38 p>0,05					
	b*	Błąd stand. b*	b	Błąd stand. b	t(52)	p
ws. Informacyjne	0,027	0,148	0,06	0,324	0,184	0,855
ws. Instrumentalne	0,142	0,179	0,25	0,321	0,792	0,432
ws. Wartościujące	0,012	0,221	0,02	0,311	0,055	0,956
ws. Emocjonalne	0,088	0,199	0,10	0,236	0,440	0,662

Kolejną badaną zmienną było poczucie anomii, które jest silnie związane z poczuciem alienacji społecznej²⁰. Poczucie anomii prowadzi

²⁰ K. Kmieciak-Baran, *op.cit.*

do sytuacji, w której spostrzeganie obowiązującego systemu społecznego jest pojmowane jako niejasne i narzucone z zewnątrz. Z analizy przyjętego modelu regresji wynika, że żadna z przyjętych form wsparcia społecznego nie przyczynia się do wyjaśnienia poziomu anomii.

Tabela. Wyniki analizy modelu regresji wielorakiej dla wskaźnika ogólnego alienacji i form wsparcia doświadczanych przez kobiety odbywające karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym.

N=56	Podsumowanie modelu regresji dla zmiennej: alienacja wskaźnik ogólny R= ,653 R2= ,426 Skorygowane R2= ,381 F(4,51)=9,48 p<0,001					
	b*	Błąd stand. b*	b	Błąd stand. b	t(51)	p
ws. Informacyjne	0,140	0,115	0,9	0,72	1,21	0,231
ws. Instrumentalne	0,006	0,140	0,0	0,70	0,04	0,965
	0,556	0,172	2,2	0,68	3,22	0,002
ws. Emocjonalne	0,056	0,154	0,2	0,51	0,36	0,718

Skala Poczucia Alienacji mierzy poczucie związku osoby z otaczającą ją rzeczywistością i porządkiem społecznym. Wskazuje ona na ile człowiek obowiązujące normy uznaje za własne. W pośredni sposób pozwala to wnioskować o procesie socjalizacji. Z przeprowadzonej analizy wariancji wynika, że badane formy wsparcia w 38% wyjaśniają wskaźnik ogólny poczucia alienacji. Wsparcie wartościujące najsilniej wiąże się z wskaźnikiem ogólnym alienacji i osiąga przeciętny poziom ($\beta = 0,55$, $p = 0,002$). Jest to jedyna forma wsparcia osób badanych, która uzyskała zależność istotną statystycznie. Pozostałe formy wsparcia w przyjętym modelu regresji nie cechują się zależnością istotną statystycznie.

Dyskusja

Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić, że skazane kobiety z niepełnosprawnością cechujące się wyższym poziomem sensu życia, posiadają wyższe poczucie doświadczanego wsparcia wartościującego i informacyjnego, niższe poczucie doświadczanego wsparcia emocjonalnego. Wsparcie wartościujące polega na dawaniu skazanym kobietom

z niepełnosprawnościami komunikatów typu: „jesteś dla nas kimś znaczącym”, „dzięki Tobie mogliśmy to osiągnąć”, co w opinii badanych zwiększa ich poczucie sensu. Wymiar poczucie sensu – bezsensu zakłada istnienie obiektywnych celów wspólnych dla społeczeństwa, co w przypadku osób skazanych na karę pozbawienia wolności stanowi wyzwanie wymagające uwzględnienia. Okoliczności w jakich one pozostają. *W jednostkach penitencjarnych okazywanie kobietom skazanym z niepełnosprawnościami* uczuć uznania, akceptacji i potwierdzanie znaczenia i wartości sprzyja kształtowaniu u nich poczucia sensu. Brak komunikatów sprawiających, że czują się kochane i lubiane pozbawia ich chroniącego czynnika w postaci więzi emocjonalnej, które zmniejsza ich poczucie alienacji i wzmacnia odporność psychiczną²¹. Krzysztof Jamroży²² zwraca uwagę, że ludzie otoczeni bliską rodziną, posiadający wielu przyjaciół, należący do różnych organizacji, związani ideologią lub wiarą z innymi ludźmi, cieszą się lepszym zdrowiem, łatwiej dają sobie radę w sytuacjach trudnych i ponoszą mniejsze negatywne konsekwencje sytuacji stresowych.

Podobne znaczenie ma wsparcie informacyjne, gdyż otrzymanie przez skazane rzetelnej wiedzy i informacji na temat aktualnej ich sytuacji zapewnia im możliwości optymalnego radzenia sobie w warunkach izolacji więziennej. Skazane zarówno mogą cenić sobie zarówno informacje otrzymywane od personelu jednostek penitencjarnych, jak i od innych skazanych, które wymieniają się ze sobą doświadczeniami. Im skazane mają więcej danych dotyczących sytuacji, w jakiej się znalazły, tym daje im to więcej poczucia kontroli nad podejmowanymi decyzjami. Ten rodzaj wsparcia nazywa się też często poznawczym²³. Pomaga ono w zrozumieniu pozytywnych i negatywnych stron sytuacji, w jakiej się pozostaje.

Natomiast osoby badane o wyższym poczuciu sensowności doświadczają mniejszego poczucia wsparcia emocjonalnego. Jest to złożona kwestia, która może wynikać z różnych czynników i nie zawsze można ją jednoznacznie wyjaśnić. Istnieje kilka potencjalnych przyczyn, które mogą wyjaśniać, dlaczego kobiety z niepełnosprawnościami skazane na karę pozbawienia wolności cechujące się wyższym poziomem poczucia sensu życia, mogą

---

²¹ R. Opora, *Ewolucja niedostosowania społecznego jako rezultat zmian w zakresie odporności psychicznej i zniekształceń poznawczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2009.

²² K. Jamroży *Praca socjalna z osadzonymi w więzieniach – realne zagrożenie czy mglisty postulat?*, „Jurnal of Humanites and Social Scienses”, 2018, 1 (16), s. 58–74.

²³ Dąbrowska A., *Wybrane modele wsparcia społecznego dla rodzin w kryzysie. Rekomendacje dla działań pomocowych ukierunkowanych na rodziny migracyjne*. „Studia nad Rodziną”. UKSW. XIX nr 1 (36) <https://bazhum.pl/bib/article/504631/> (dostęp: 05.02.2024).

doświadczą niższego poziomu doświadczanego wsparcia emocjonalnego. Kobiety te pomimo wyższego poczucia sensu życia są nadal narażone na izolację społeczną. Prowadzi to do ograniczenia relacji i wsparcia emocjonalnego ze strony personelu czy bliskich. Nawet jeśli kobiety mają wysokie poczucie sensu życia, ich specyficzne potrzeby emocjonalne mogą pozostać niespełnione. W warunkach izolacji więziennej istnieje szereg ograniczeń utrudniających udzielania wsparcia emocjonalnego, które spełniałoby ich konkretne potrzeby²⁴.

Skazane o wyższym poczuciu sensu życia również mogą być bardziej świadome swoich oczekiwań odnośnie relacji, co może prowadzić do większego poczucia rozczarowania, jeśli te oczekiwania nie są spełniane. Skazane mogą zarazem odczuwać poczucie sensu, jak i mogą nadal doświadczać braku satysfakcjonujących relacji, które są istotne dla wsparcia emocjonalnego.

Ponadto wyższe poczucie sensu świadczy o zdolnościach do formułowania niezależnych myśli i ocen. Dlatego skazane te mogą doświadczać w warunkach izolacji więziennej braku zrozumienia czy empatii wobec swoich potrzeb, przez co fakt ten może prowadzić do niższego odczuwanego wsparcia emocjonalnego. W warunkach izolacji więziennej ludzie mogą bardziej cenić sobie wsparcie informacyjne i wartościujące niż emocjonalne, gdyż zdają sobie sprawę, że wsparcie emocjonalne w jednostkach penitencjarnych jest silnie ograniczone, ponieważ w sytuacji oderwania ich od najbliższego otoczenia trudno jest zapewnić im poczucie, że są kochane i lubiane. Relacje z osobami bliskimi, które mogłyby zwiększyć ich wiarę w istnienie wartości dla których warto żyć i działać są poddane negatywnym efektom wynikającym z ich niepełnosprawności i dodatkowo uwięzienia²⁵. Skazane mogą dążyć do niezależności, nie wchodząc w bliskie relacje emocjonalne z osobami pozostającymi w ich otoczeniu penitencjarnym.

Jak wynika z uzyskanych wyników badań wsparcie emocjonalne skazanych kobiet z niepełnosprawnością stanowi istotny czynnik wzmacniająca ich poczucie zaradności. Wsparcie emocjonalne osadzonych kobiet

---

²⁴ A. Fidelus. *Spółeczność lokalna jako płaszczyzna działań zapobiegających wykluczeniu społecznemu byłych więźniów*. W: A. Fidelus (red.), *Od stereotypu do wykluczenia*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2014, s. 177–200.

²⁵ G.B. Szczygieł, *Pomoc postpenitencjarna z perspektywy wykluczenia społecznego skazanych*, [w:] E.M. Guzik-Makaruk, E.W. Pływaczewski (red.), *Wybrane prawne, kryminologiczne i medyczne aspekty wykluczenia społecznego*, Białystok: Wydawnictwo Temida 2, Białystok, 2016, s. 165–182.

z niepełnosprawnością może zwiększać ich poczucie bezpieczeństwa i pewności siebie. Doświadczanie zrozumienia, wysłuchania, porad, przez badane skazane, zwiększa ich poczucie zaradności poprzez uprawomocnianie doświadczanych emocji, potwierdzanie ich wartości i dostarczanie pewności, że nie jest się samotnym w radzeniu sobie z trudnościami. Tak więc wsparcie emocjonalne sprzyja zdrowszemu i bardziej zrównoważonemu radzeniu sobie w trudnej sytuacji jaką jest izolacja więzienna.

U badanych skazanych obserwujemy, że wraz ze wzrostem doświadczanego wsparcia emocjonalnego, instrumentalnego i informacyjnego wzrasta poczucie łączności z innymi ludźmi.. Oznacza to, że badane kobiety skazane, które doświadczają więcej empatii, zrozumienia, jednocześnie odczuwają mniejsze poczucie izolacji. Współdziałając z innymi osobami mogą umacniać swoją tożsamość społeczną.

Wsparcie instrumentalne zwykle obejmuje konkretną pomoc w rozwiązywaniu problemów, wykonywaniu zadań lub przezwyciężaniu trudności²⁶. Osoba skazana, która doświadcza takiego wsparcia, może liczyć na pomoc z od personelu lub innych skazanych i odczuwać, że nie jest sama w radzeniu sobie z wyzwaniem, co przyczynia się do zmniejszenia u niej poczucia izolacji. Wsparciu instrumentalnemu często towarzyszą interakcje społeczne i budowanie relacji. W miarę otrzymywania pomocy od innych ludzi, osoba może nawiązywać nowe kontakty społeczne, co przeciwdziała osamotnieniu²⁷. Również doświadczane wsparcie instrumentalne może sprzyjać samodzielności, dzięki czemu zmniejsza się poczucie izolacji.

Ponadto doświadczanie konkretnego wsparcia instrumentalnego może być formą wyrażania zainteresowania i akceptacji przez innych. Skazana kobieta z niepełnosprawnością, która odczuwa akceptację ze strony innych, może łatwiej przełamywać bariery izolacji i angażować się w relacje społeczne²⁸.

Również można założyć, że skazane kobiety odbywające karę pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym, które doświadczają większego wsparcia informacyjnego są w stanie lepiej zrozumieć sytuację, w jakiej się znalazły. Orientują się w procedurach prawnych i możliwościach istniejących w jednostkach penitencjarnych, co zapobiega poczuciu

---

²⁶ J. Kirenko, *Wsparcie społeczne osób z niepełnosprawnością*, Wydawnictwo WSUPIZ, Ryki 2002.

²⁷ A. Fidelus, *op.cit.*

²⁸ G. Schiraldi, *Jesteś kimś więcej niż myślisz*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2021.

dezorientacji. W konsekwencji mogą czuć się pewniej i mniej osamotnione. Otrzymywane informacje pomagają im w redukcji niepewności, która często towarzyszy sytuacjom prawnokarnym. W rezultacie zmniejszenie niepewności może zredukować poczucie izolacji, ponieważ skazane lepiej orientują się w swojej sytuacji, przez co mają większe możliwości samodzielnego rozwiązania doświadczanych problemów. Osoby dzielące się posiadaną przez siebie wiedzą ze skazanymi kobietami mogą stworzyć atmosferę zrozumienia i wsparcia, tworząc interakcje społeczne budujące pozytywne relacje.

Doświadczane wsparcie emocjonalne, instrumentalne i informacyjne może pozytywnie wpływać na samoocenę skazanych kobiet. W miarę wzrostu poczucia własnej wartości może poprawiać się relacja z innymi osobami. Opisywane formy wsparcia również pomagają w radzeniu sobie ze stresem i trudnymi sytuacjami, co sprzyja lepszemu funkcjonowaniu psychospołecznemu.

Analizowane formy wsparcia nie mają istotnego wpływu na badane poczucie samowyobcowania i poczucie anomii. Poczucie samowyobcowania jest złożonym zjawiskiem, które zależy od wielu czynników, w tym indywidualnych cech osobowości, doświadczeń życiowych, relacji społecznych i wielu innych²⁹. Brak związku między samowyobcowaniem a badanymi formami wsparcia skazanych kobiet oznacza, że doświadczane wsparcie warunkach penitencjarnych nie wpływa na ich poczucie własnej tożsamości. Na taki stan rzeczy zapewne ma wpływ świadomość skazanych, że wchodzenie w relacje społeczne w zakładach karnych jest nie zawsze pożądane i trudne do osiągnięcia ze względu na obowiązujące w nich: normy społeczne, wartości i swoiste interakcje międzyludzkie³⁰. To też skazane kobiety mogą odczuwać obcość wobec tego, co robią i głoszą w momentach, kiedy muszą się podporządkować do obowiązującego w jednostce penitencjarnej regulaminu niezależnie od faktycznie doświadczanych potrzeb.

Brak związku poczucia anomii z udzielanymi formami wsparcia skazanym kobietom z niepełnosprawnościami pozwala zakładać, że udzielane im wsparcie nie ma wpływu na kształtowanie się poczucia anomii. Fakt ten jest w pewnym stopniu zrozumiały, gdyż w warunkach penitencjarnych

---

²⁹ K. Kmieciak-Baran, *op.cit.*

³⁰ M. Kosewski, *Ludzie w sytuacjach pokusy i upokorzenia*, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1985.

mamy do czynienia ze społecznością, która nie kontroluje wszystkich sfer życia człowieka i cechuje się słabą presją na integrację³¹. W takiej sytuacji wierzenia i praktyki przestają mieć uniwersalne znaczenie regulacyjne, rośnie znaczenie racjonalnego myślenia. Rozpowszechnia się indywidualizm i jest to społecznie aprobowane. Tak więc kontekst warunków penitencjarnych wydaje się ograniczać wpływ udzielanego wsparcia skazanym kobietom z niepełnosprawnościami w zakresie samowyobcowania i anonii oraz sprawia, że mogą one mieć trudności w przyjmowaniu pomocy lub otwieraniu się na wsparcie ze strony innych. pewnym stopniu może to wynikać z kontekstu izolacji więziennej i jest to niezależne od nich.

Na zmniejszenie ogólnego poczucia alienacji spośród badanych form wsparcia społecznego istotny wpływ ma wsparcie wartościujące. Oznacza to, że zapobiega ono wyobcowaniu badanych kobiet. Ma ono dla nich szczególne znaczenie, gdyż cechuje się ono tym, że jest pozytywne, akceptujące i wspierające. Jest to wsparcie, które uznaje wartość skazanych kobiet z niepełnosprawnościami, potwierdza ich kompetencje i umiejętności, oraz pomaga w budowaniu poczucia własnej wartości. Dla osadzonych kobiet z niepełnosprawnościami istotne jest doświadczanie wsparcia wartościującego, które akceptuje ich sytuację, potwierdza ich godność i wartość jako człowieka.

Podsumowanie

Izolacja, czy to w więzieniu, czy w innych środowiskach, może prowadzić do zubożenia relacji społecznych i większego dystansu między jednostkami a innymi ludźmi. To z kolei ogranicza dostęp do wsparcia społecznego, które może być kluczowe dla psychologicznego dobrostanu człowieka. Brak kontaktu z rodziną, przyjaciółmi czy społecznością znacząco obniża poziom wsparcia emocjonalnego, instrumentalnego i informacyjnego oraz wartościującego³².

Poczucie alienacji skazanych na karę pozbawienia wolności kobiet z niepełnosprawnościami niesie ze sobą negatywne konsekwencje zarówno dla osadzonych kobiet, jak i społeczeństwa. Kobiety z niepełnosprawnościami odbywające karę pozbawienia wolności doświadczają

---

³¹ I. Niewiadomska, *Zakorzenie społeczne więźniów*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011.

³² K. Nawrocka, J. Zozula. *Funkcjonowanie osób z niepełnosprawnościami w warunkach izolacji penitencjarniej Studium pedagogiczno-prawne*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2020.

silnego poziomu alienacji. Skazane doświadczające alienacji mogą szukać alternatywnych form zaspokojenia swoich potrzeb, co może prowadzić do podejmowania ryzykownych zachowań. Poczucie alienacji w połączeniu z niepełnosprawnością może prowadzić do pogorszenia zdrowia psychicznego osadzonych kobiet. Dlatego też niezbędne jest udzielanie skazanym kobietom z niepełnosprawnościami formalnego i nieformalnego wsparcia społecznego ułatwiającego funkcjonowanie w środowisku więziennym, aby minimalizować pojawiające się problemy psychiczne i zdrowotne. Osoby skazane, które doświadczają silnej alienacji dodatkowo obciążone ograniczeniami wynikającymi z niepełnosprawności, mogą mieć trudności w reintegracji społecznej po opuszczeniu więzienia. To z kolei może zwiększać ryzyko powrotu do przestępczości, co ma negatywne skutki dla społeczeństwa.

Utrwalone poczucie alienacji może wykształcić u skazanych kobiet z niepełnosprawnościami postawę polegającą na niechęci do nawiązywania więzi z innymi osobami i emocjonalnego zaangażowania. W efekcie nie będą one prowokować ani wymuszać wsparcia społecznego. Będą wolały radzić sobie same. Wsparcie społeczne jest odczuwane, gdy możliwe jest nawiązywanie pożądanych relacji z innymi, realizowanie akceptowanych norm i wartości kulturowych, postępowanie zgodne z własnymi przekonaniem, dostrzeganie związku między zachowaniem a pojawiającym się po nim wzmocnieniem³³. Powyższe wymienione aspekty nie zawsze są możliwe i zwykle ulegają ograniczeniu w warunkach kary pozbawienia wolności. Dlatego też jak wskazały przeprowadzone badania dla ogólnego wskaźnika alienacji kluczowe jest wsparcie wartościujące, gdyż to ono pomaga osadzonym w budowaniu i utrzymywaniu pozytywnego poczucia własnej wartości. Ma to szczególne znaczenie w procesie integracji społecznej osób niepełnosprawnych, ponieważ osoby, które czują zrozumienie i akceptację wobec swoich specyficznych potrzeb, mają większą pewność siebie i chęć uczestniczenia w społeczeństwie.

---

³³ K. Kmieciak-Baran, *op.cit.*

Bibliografia

- Albisetti V., *Dobrodziejstwo samotności. Tysiąc powodów, aby dobrze się poczuć ze sobą samym*. Wydawnictwo Jedność, Kielce 1999.
- Dąbrowska A. *Wybrane modele wsparcia społecznego dla rodzin w kryzysie. Rekomendacje dla działań pomocowych ukierunkowanych na rodziny migracyjne*. „Studia nad Rodziną”. UKSW. 2015 XIX nr 1 (36), <https://bazhum.pl/bib/article/504631/> (dostęp: 05.02.2024).
- Domeracki P., *Związki samotności z kontemplacją w perspektywie filozoficznej*. „Kultura i Edukacja” 2008, 1, 7-34.
- Fidelus A. *Spółeczność lokalna jako płaszczyzna działań zapobiegających wykluczeniu społecznemu byłych więźniów*. [w:] A. Fidelus (red.), *Od stereotypu do wykluczenia*. Warszawa, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2014, 177-200.
- Fromm E. *The sane society*, Rinechart and Winston, Routledge: London & New York 1956.
- Gajda J. *Samotność i kultura*. Wydawnictwo Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1987.
- Jamróży K. *Praca socjalna z osadzonymi w więzieniach – realne zagrożenie czy mglisty postulat?* „Jurnal of Humanites and Social Sciens” 2018 1 (16).
- Kirenko J. *Wsparcie społeczne osób z niepełnosprawnością*. Wydawnictwo WSUPIZ, Ryki 2002.
- Kmieciak-Baran K. *Poczucie alienacji*. Gdańsk: Wydawnictwo UG, Gdańsk 1995.
- Korzeniowski K. *Ku pojęciu poczucia alienacji*. „Przegląd Psychologiczny” 1986/ 2, 344-368.
- Kosewski M. *Ludzie w sytuacjach pokusy i upokorzenia*. Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa 1985.
- Nawrocka, K., Marczak, M. *Analiza wybranych programów resocjalizacji i readaptacji społecznej skierowanych do kobiet pozbawionych wolności* [w:] I. Mudrecka (red.), *Resocjalizacja readaptacja i reintegracja społeczna – problemy, programy i perspektywy rozwoju komunikacji*. Wydawnictwo Pedagogium WSNS, Warszawa 2017.
- Nawrocka K., Zozuła J., *Funkcjonowanie osób z niepełnosprawnościami w warunkach izolacji penitencjarnej Studium pedagogiczno-prawne*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2020.
- Niewiadomska I., *Zakorzenie społeczne więźniów*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011.
- Opora R., *Ewolucja niedostosowania społecznego jako rezultat zmian w zakresie odporności psychicznej i zniekształceń poznawczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2009.
- Pospiszyl I., *Samowykluczenie jako zagrożenie dla inkluzji*, „Student niepełnosprawny. Szkice i Rozprawy”, 2018/ 18(11).

- Pospiszyl I. *Syndrom Atlasa. O tych, którzy byli silni zbyt długo*. Wydawnictwo PWN, Warszawa 2019.
- Rembowski J. *Samotność*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1992.
- Schaff A., *Alienacja jako zjawisko społeczne*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1999.
- Schiraldi G., *Jesteś kimś więcej niż myślisz*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2021.
- Seeman M., *On the meaning of alienation*, „American Sociological Review”, 1959, t. 24.
- Sęk Z., Cieślak R., *Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne*, [w:], H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne stres i zdrowie*, WN PWN, Warszawa 2004.
- Szczygieł G.B., *Pomoc postpenitencjarna z perspektywy wykluczenia społecznego skazanych*. [w:] E.M. Guzik-Makaruk, E.W. Pływaczewski (red.), *Wybrane prawne, kryminologiczne i medyczne aspekty wykluczenia społecznego*. Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2016.

